

نشریه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال هشتم، شماره بیست و نهم، تابستان ۱۳۹۶

شاپا چاپی: ۵۲۲۹-۲۲۲۸، شاپا الکترونیکی: ۳۸۴۵-۲۴۷۶

دریافت: ۱۳۹۵/۹/۲۱ - پذیرش: ۱۳۹۵/۱۱/۲۳

<http://jupm.miau.ac.ir/>

صص ۴۲-۲۳

ارزیابی بافت‌های تاریخی بر پایه هنجار حس تعلق به مکان (نمونه

مطالعاتی: محله سرچشمه گرگان)

نوشین رضوانی: کارشناسی ارشد طراحی شهری، مدرس دانشگاه پیام نور گلستان، گرگان، ایران*

مصطفی بهزادفر: استاد شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران

کیومرث حبیبی: دانشیار شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران

چکیده

امروزه با کاهش بستر مناسب برای رویداد وقایع شهری و تعاملات اجتماعی، از هیجان‌ات تعلق‌زای شهروندان به محیط کاسته شده و شهرها جز بستری برای رفت و آمدهای مکرر نیستند. محله سرچشمه به‌عنوان بستر پژوهش، با توجه به موقعیت قرارگیری و پتانسیل‌های ویژه درون خود به دلیل بی‌توجهی مدیران شهری و شهروندان، سرزندگی سابق خود را از دست داده و به علت غفلت و ناآگاهی از این میراث گران‌بها، دچار ضعف و ناسامانی‌های متعددی شده‌است. لذا هدف پژوهش موردنظر ارزیابی محله سرچشمه بر اساس میزان مطلوبیت هنجارهای حاصل از مبانی نظری حس تعلق به تفکیک ابعاد ذهنی، کارکردی و کالبدی است. جهت استخراج معیارهای موثر بر تحقیق با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای، مبانی نظری موضوع مطالعه شده و در قالب چهارچوب نظری پژوهش ارائه گردید. لذا روش تحقیق مورد استفاده در این بخش، کیفی است. در مرحله بعد با استفاده از پرسش‌نامه، مشاهدات میدانی و مصاحبه، به بررسی و تحلیل چهارچوب نظری پژوهش در محله سرچشمه پرداخته شد که نتایج حاصل از پرسش‌نامه با استفاده از آزمون T تک متغیره در نرم افزار Spss تجزیه و تحلیل گردید. سپس جهت تعیین میزان مطلوبیت هر هنجار از تکنیک سلسله مراتبی و نرم افزار Expert choice استفاده شد و در نهایت هنجارها براساس بازه‌بندی طیف لیکرت طبقه‌بندی شدند. بنابراین در این بخش روش تحقیق بکاررفته شامل روش کمی است. دستاوردهای مقاله نشان می‌دهد که ۶ هنجار امنیت، بومی-گرایی، خوانایی و نمایانی، دل‌بستگی به مکان، محصوریت و تمایز شخصیتی از وضعیت خوبی در محله برخوردارند. با نگاه کلی بر امتیازات هنجارهای ابعاد سه گانه ذهن، کارکرد و کالبد به این نتیجه می‌رسیم که محله سرچشمه از نظر ریخت و کالبد وضعیت بهتری نسبت به دو بعد دیگر دارد. همچنین اکثر هنجارها وضعیت متوسطی در محله داشته که در مراحل بعد نیاز است تا مسئولان نسبت به اتخاذ راهکارهای مناسب برای تقویت احساس تعلق جمعی و هنجارهای جامعه تدابیری بیاندیشند.

واژه‌های کلیدی: حس مکان، حس تعلق، تکنیک سلسله مراتبی، بافت قدیم گرگان، محله سرچشمه

۱- مقدمه

۱-۱- طرح مسأله

محلات قدیمی شهرها به عنوان بخشی از گذشته شهرو ساکنان آن است که (بسیاری از آن‌ها) طی زمان و تحت تاثیر جریانات طبیعی، اجتماعی و اقتصادی بتدریج دچار تغییر و فرسودگی گردیده و ضرورت بهسازی آن‌ها در طول زمان احساس گردیده است. (مرادقلی، ۱۳۹۲: ۱۵) از این رو نوسازی بافت‌های شهری فرآیندی است که در برابر تغییرات عملکردها و نیازهای اجتماع، توسط ساکنان آن انجام می‌پذیرد. در واقع این فرآیند به صورت خود به خود و تدریجی در سطح شهر صورت می‌پذیرد. اما هنگامی که کارآیی یک محله شهری کاهش یافته و یا دچار فرسودگی می‌شود، ساکنان دیگر تمایلی به نوسازی محل سکونت خود نخواهند داشت و به تدریج آن محدوده شهری از چرخه توسعه خارج خواهد شد. ساکنین جدید نه تنها به بهبود وضعیت مکان زیستی خود کمکی نکرده‌اند، بلکه باعث بدتر شدن وضعیت آن به دلیل نبود حس تعلق به مکان نیز می‌گردند. (شماعی و پوراحمد، ۱۳۸۲: ۳۴۷) عدم همراهی بسیاری از بافت‌های قدیمی با الزامات زندگی جدید، موجب کاهش کیفیت زندگی و نیز کاهش دلبستگی به مکان ساکنین این محلات شده است. لذا توجه به این مناطق مسکونی، چه از بعد کالبدی و چه از بعد روانی، برای افزایش رضایتمندی ساکنین امری ضروری به نظر می‌رسد. زندگی در این بافت‌ها به همان میزان که نیازمند هم‌احساس بودن با رخدادهای، خاطره‌ها و ریشه‌هاست، نیازمند اعتقاد به بروز تغییرات نو در آن‌هاست (شایان، ۱۳۸۹: ۱۸) تغییراتی که محور آن‌ها، توجه به احیای بافت با اصل قرار دادن توجه به ساکنین و نیازهای افرادی است که

در ارتباط مکانی و تاریخی با فضا هستند. متأسفانه امروزه مرمت‌کنندگان بافت فرسوده، کل بافت را همچون جسم مرده‌ای می‌نگرند و با استفاده از شیوه‌های تقلیدی که هماهنگی با وضعیت اقتصادی و اجتماعی محله ندارد، به مداخله در کالبد می‌پردازند. (مومنی و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۲)

امروزه در بسیاری از بافت‌های تاریخی شهرهای کشور از جمله شهر گرگان، مسأله حس تعلق در مولفه‌های ذهنی، کالبدی و کارکردی به‌عنوان یک چالش جدی مطرح است. ضعف حس تعلق منجر به انفصال و یا عدم شکل‌گیری رشته‌های اتصال ساکنان بافت تاریخی با مکان شده است که مهاجرت افراد بااصالت محله به نواحی مرفه‌نشین را در پی دارد. این امر درحالی است که بعد از انقلاب صنعتی و مدرنیسم بسیاری از شهرهای کشور با بهره‌گیری از الگوهای معماری و شهرسازی غیربومی و نامانوس با فرهنگ بومی، از کالبد و محتوای اصیل خود دور شده‌اند. الگوگیری صرف از انگاره‌های غیربومی و تقلیدی بدون توجه به هویت و زمینه آن، رواج فرد گرایی و کاهش ارتباطات اجتماعی، فرسودگی بناهای تاریخی و عدم اختصاص بودجه کافی برای مرمت آن‌ها، توسعه ساخت‌وسازهای جدید در محلات تاریخی و به تبع آن ورود مهاجران به بافت و عواملی از این قبیل منجر به توسعه محلات در راستای ناهمخوانی با درونمایه اصیل خود شده است. از این‌رو بررسی عوامل موثر بر ایجاد حس تعلق ساکنان از دیدگاه کیفیات محیطی مرتبط، پایگاه چالش‌های طراحان‌های است که می‌باید مورد توجه قرارگیرد تا با بهره‌گیری از نظرات اندیشمندان در کالبد و محتوای بافت‌های تاریخی، بتوان الگوی مناسبی در جهت تحقق اهداف مورد نظر، ارائه داد. بر این

مکان ساکنان محله سرچشمه شهرگرگان و دستیابی به مکانی خاطره انگیز، هویت‌مند و سرزنده

۱-۳- پیشینه پژوهش

تاریخچه پرداختن به مولفه‌های کیفی طراحی شهری از دهه ۱۹۶۰ آغاز شده و حس مکان به عنوان یکی از مهمترین مولفه‌های سازنده کیفیات گوناگون در فضاهای شهری که بیانگر رابطه دوسویه بین انسان و مکان است، جهت ارتقا کیفیت مکان بیرونی ظهور پیدا کرد. در حال حاضر، کتب و مقالات متعددی در باب حس تعلق به مکان ارائه شده است که در طول این پژوهش تلاش شده است تا خلاصه‌ای از مفاهیم کاربردی و متناسب با موضوع مقاله مورد استفاده قرار گیرد.

جرارد کایل و همکاران^۱ در مقاله‌ای تحت عنوان "بررسی ابعاد دل‌بستگی مکانی در محیط‌های تفریحی" به تأثیر ابعاد دل‌بستگی به مکان در یک محیط تفریحی و کوه پیمایی و تناسب آن با ادراک شرایط محیطی و اجتماعی آن محیط از سوی کوه پیمایان پرداخته‌اند. (Kyle et al, 2005: 23) شامای^۲ در مقاله "حس مکان: یک مقیاس تجربی"، یک مدل ارزیابی چهار سطحی حس مکان ارائه داده است. (Shamai, 1991: 13) این پژوهش، چهار سطح حس مکان را از فقدان حس مکان تا حس تعهد نسبت به مکان برمی‌شمارد. از پاسخگویان خواسته شده بود تا جایگاه خود را براساس سطح ارتباطی که با مکان مورد مطالعه احساس می‌کردند، انتخاب کنند. این پژوهش تنوع معنی داری از تمایلات رفتاری و جهت‌گیری‌های احساسی را براساس سطوح مختلف حس

حس پژوهش حاضر در راستای بررسی وضعیت هنجار حس تعلق به عنوان انگیزه کلیدی افراد در بهبود محل سکونت خود می‌کوشد تا نقش سنجه‌های دخیل در این امر را به ترتیب اولویت و امتیاز حاصل از فرایند تحلیل سلسله مراتبی نیز ارزیابی نماید. به طوری که در یک همگرایی از ادبیات این واژه، هنجارهای مترتب بر حس تعلق در یک دسته‌بندی کلی گردآوری شده تا بر وضعیت کنونی هریک در محله سرچشمه به عنوان عاملی مهم در طراحی تأکید شود. بی‌شک طرح چنین مسائلی در بافت‌های تاریخی کشور، اهمیت و ضرورت این گونه مطالعات را بیش از پیش نشان می‌دهد؛ چرا که پرداختن به این گونه مطالعات نقش مهمی در شناخت اصول حاکم بر شهرسازی سنتی کشور دارد و طراحان و برنامه ریزان معاصر می‌توانند با شناخت این اصول، حس تعلق به مکان را برای ساکنین محلات امروزی به عنوان عاملی مهم در نگهداشت جمعیت و حفظ بافت‌های تاریخی به ارمغان آورند.

۱-۲- اهداف

۱-۲-۱- هدف اصلی

هدف پژوهش مورد نظر ارزیابی محله سرچشمه بر اساس میزان مطلوبیت هنجارهای حاصل از مبانی نظری حس تعلق به تفکیک ابعاد ذهنی، کارکردی و کالبدی است.

۱-۲-۲- اهداف فرعی

- استخراج عوامل موثر بر حس تعلق به مکان در بافت‌های تاریخی
- تعیین عوامل موثر بر ارتقای حس تعلق به مکان در میان اهالی محله سرچشمه و تقویت عوامل استنتاج شده از منظر ذهنی، کارکردی و کالبدی
- استخراج راهکارهایی جهت ارتقا حس تعلق به

1- Gerard T Kyle

2-Shmuel Shamai

فرهنگی - اجتماعی در مکان اشاره و تعلق به مکان را از منظر تعلق اجتماعی یعنی گونه‌ای از تعلق به خاطر مردم (استفاده کنندگان) تعبیر نموده‌اند. (Altman & Low, 1992:29) ریجر و لاوارکاس^۴ در مطالعات خود تحت عنوان "جوامع: الگوهای دلبستگی و تعامل اجتماعی در محله‌های شهری" به نقش مهم و اساسی تعلق کالبدی اشاره و از آن به‌عنوان ریشه داری یاد نمودند که بر این اساس، فرد محیط را به همراه عناصر کالبدی آن در شکل دهی معنای تعلق، به خاطر می‌سپارد (Riger & Lavrakas, 1981:56). به بیان برون و پرکینز^۵ نیز، تعلق مکانی شامل علقه‌های مثبت تجربه شده‌ای است که طی زمان و گاه به صورت ناخودآگاه و بر اساس پیوندهای رفتاری، احساسی و شناختی بین اشخاص و یا گروه‌ها و محیط اجتماعی کالبدی آن‌ها شکل گرفته است. این گونه علقه‌ها چارچوب هویتی فرد و جامعه را به وجود می‌آورد (رضازاده، ۱۳۸۵: ۲۳۸).

۱-۴-سوالات پژوهش

عوامل تاثیرگذار بر ارتقای حس تعلق در مکان‌های شهری چیست؟

از چه طریق می‌توان وضعیت محله سرچشمه را بر اساس هنجار حس تعلق ارزیابی نمود؟

بر اساس ویژگی‌های محله سرچشمه چه راهکارهایی جهت عینیت بخشیدن به هنجارهای استخراج شده از مبانی نظری می‌توان اتخاذ نمود؟

۱-۵-روش پژوهش

از نظر تکنیکی در این تحقیق به موضوع طراحی بافت‌های تاریخی در جهت ارتقای حس تعلق به مکان پرداخته می‌شود. در هر تحقیق علمی با توجه

مکان گزارش کرده است. برای نمونه، افرادی که فاقد حس مکان نسبت به محیط مورد مطالعه بودند، حاضر به قربانی کردن ترجیحات و خواسته‌های فردی خود برای اهداف مکان نبودند. مطابق با نتایج این مطالعه، افزایش سطح تمایل رفتاری در جامعه آماری به سمت فداکاری برای مکان، نسبت مستقیم و معناداری با بالا رفتن سطح حس تعلق به مکان دارد. (مظلومی، ۱۳۸۹: ۴) الیزابت بروکاتو^۳ در مقاله "دلبستگی مکان: بررسی محیط و پیامدهای آن در یک بستر خدماتی" در ارائه مدل (تحلیل ارزیابی تأثیرات عوامل ادراک عمومی) از طراحی کالبدی، عوامل محیطی، شرایط کارکنان، کیفیت سرویس دهی و رضایتمندی برابعد حس تعلق به مکان در محیط‌های خدماتی کوشش نموده است (Brocato, 2006:25). فلاح نیز در مقاله "نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد" با مطالعه و دسته بندی معمارانه مساجد معاصر تهران، اقدام به بررسی و تحلیل تأثیرات طرح کالبدی مساجد بر حس مکان نموده است (فلاح، ۱۳۸۴: ۲) و حبیبی در مقاله "تصویرهای ذهنی و مفهوم مکان" با تکیه بر رویکردهای ذهنی و نیز مطالعه مورد پژوهی در خیابان نیاوران تهران، در بررسی روابط تصاویر ذهنی، خاطرات و نقش کالبد فیزیکی در تحقق و بسط هویت و معنا و حس مکان در بافت‌های شهری کوشش کرده است (حبیبی، ۱۳۸۷: ۱).

در مورد عوامل شکل دهنده حس تعلق و دلبستگی به مکان، بحث‌های زیادی شده است که رویکردهای شناختی، اجتماعی، احساسی و کالبدی را دربرمی‌گیرد. برخی از محققین نظیر آلمتن و لو علاوه بر تاکید بر نقش اجتماعی مکان، به تعاملات و ارتباطات

4 -Stephanie Riger & Paul J. Lavrakas

5 -Brown and Perkins

3- Brocato, Elisabeth Deanne

استفاده از فرمول کوکران با ضریب اطمینان ۰/۹۵/ و ضریب دقت ۰/۰۵ و واریانس ($S^2=۰/۰۲۵$)، ۳۲۲ نفر به دست آمده است. با توجه به محدودیت زمانی و با مشورت و تایید استاد راهنما، تعداد نمونه مورد نظر ۱۲۰ نفر انتخاب گردید که در نهایت با حذف خطای موجود در برخی پرسش نامه‌ها ۱۰۰ پرسش نامه بدون خطا تهیه شد. روایی پژوهش، به شیوه اعتبار صوری و با مراجعه و تبادل نظر با افراد متخصص و صاحب نظر، تضمین شده است. برای سنجش پایایی ابزار اندازه گیری نیز از آلفای کرونباخ برای هر گویه استفاده شده، سپس میانگین نتایج برای هر هنجار بدست آمده است که به شرح زیر است:

جدول ۱: محاسبه آلفای کرونباخ

هنجارها	خاطره انگیزی	وابستگی های عاطفی	دلبستگی به مکان	خوانایی و نمایانی	امنیت	ماندگاری	آشنایی با مکان	نماینده شخصیتی	محسوسیت	بومی گرایی	گوناگونی	سرزندگی	تعاملات اجتماعی	رضایتمندی
آلفای کرونباخ	۰/۷۵	۰/۸۹۱	۰/۸۸۶	۰/۹۵۴	۰/۸۳۴	۰/۷۵	۰/۸۷۳	۰/۹۲۸	۰/۹۲	۰/۵۷	۰/۶۶	۰/۹۹۳	۰/۶۶۷	۰/۹۹۹
آلفای کرونباخ کل	۰/۹۵۷													

به سوالات و اهداف پژوهش از یکی از روش‌های تحقیق کمی و کیفی استفاده می‌شود. در این تحقیق، در بخش مبانی نظری از روش تحقیق کیفی جهت استخراج هنجارهای مترتب بر حس تعلق استفاده شده است. اجرای مصاحبه، توزیع پرسش‌نامه و مشاهده مردم و پدیده‌ها سه روش عمده‌ای هستند که در این پژوهش میدانی به کار گرفته شده‌اند. برای انجام نمونه گیری از جامعه آماری مورد نظر، با در نظر گرفتن خانوار ساکن در محله به عنوان واحد نمونه گیری، از روش نمونه گیری تصادفی ساده استفاده شده است که همه افراد شانس برابری برای انتخاب دارند و انتخاب یک عضو به هیچ شکلی در انتخاب سایر اعضای جامعه تاثیر ندارد. با احتساب ۲۰۰۰ نفر جمعیت ساکن در محله و ۳۱۱ خانوار، حجم نمونه با

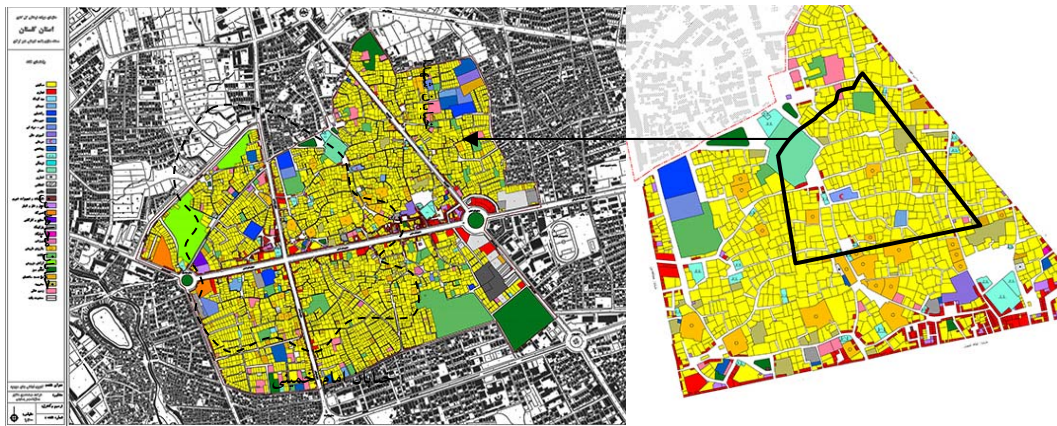
۱-۶- محدوده مورد مطالعه

بافت اجتماعی شهر گرگان همانند اغلب شهرهای کشور از همگونی برخوردار نبوده و ترکیب چندگانه ای از اقوام و طوایف مختلف مانند بلوچ، سیستانی، ترکمن، قزاق، افغانی، ترک، مازندرانی و مردم بومی و اصیل گرگانی را در خود جای داده است. ترکیب اجتماعی یاد شده موجب نمایش بافت‌های متفاوت و ناهمگون شهری شده است که به صورت انواع گوناگون معماری و ترکیب‌های محله ای خودنمایی

اطلاعات به دست آمده به تفکیک برای هر سوال استخراج، طبقه‌بندی و پس از کدگذاری و ورود اطلاعات به رایانه به وسیله نرم افزار Spss پردازش شد. لازم به ذکر است که در سوالات پرسش نامه از گزینه‌های طیف لیکرت استفاده شده است و میانه نظری نیز عدد ۳ منظور شده است و این سوالات با استفاده از آزمون T تک نمونه‌ای مورد تحلیل قرار گرفته است.

می‌کند. ترکیب قومیتی شهر به گونه ای است که در برخی از محلات به وضوح می‌توان اکثریت قومی را مشاهده نمود. این اقوام ظاهراً مسالمت آمیز و بدون درگیری در کنار هم زندگی می‌کنند (خودآوند، ۱۳۹۰: ۸). محله سرچشمه نام یکی از محلات قدیمی و تاریخی استرآباد یا گرگان امروزی است که از نظر ترکیب جمعیتی بیشتر ساکنان آن فارس و دارای سابقه سکونت طولانی هستند. با این حال به دلیل مشکلات بیان شده در مطالب پیشین، تعدادی از ساکنان اصیل بافت و جوانان به مناطق مرفه نشین شهر، جابجا شده و مهاجرین کم درآمد و مستاجر جایگزین آن شده‌اند و در نهایت قیمت املاک و مستغلات به کف رسیده است. مشاهدات نشان می‌دهد برخلاف بسیاری از ساکنان اصیل بافت که همچنان علاقه خود را به محله حفظ کرده و با افتخار در زمان‌های گوناگون از محله خود یاد می‌کنند، میزان دلبستگی به محله در میان مهاجرین و مستاجرین به علت کم بودن سابقه سکونت و نداشتن خاطرات نسبت به مکان، به مراتب کمتر است. همچنین جز در مواردی که افراد سالخورده و سابقه سکونت زیادی در مکان دارند، بسیاری از ساکنان و بویژه جوانان از پیشینه محله و رویدادهای اساسی آن اطلاعات چندانی نداشته و رغبتی به کنجکاوی در مورد وقایع گذشته نیز ندارند. موقعیت مکانی این محله قدیمی، حد فاصل میدان شهرداری و چهار راه میدان است. همچنین بازار نعلبندان و خیابان امام خمینی به عنوان دو قطب فعال اجتماعی و اقتصادی در کنار این محله قرار گرفته است. به همین دلیل، عمده نیازهای روزانه اهالی از این طریق تامین شده و مردم با استفاده از

فعالیت‌های بازرگانی یا مشاغل خیابانی کسب درآمد می‌کنند. از سویی دیگر، تحت تاثیر بازار نعلبندان و خیابان امام خمینی، سرریز جمعیت به این محله نیز زیاد است و میزان امنیت برای حضور کودکان و بانوان تا حد زیادی وجود دارد. ضمناً از نظر اهالی ساختمان‌های نیمه ساز و در حال تخریب و کوچه-های تاریک نقاطی هستند که مخصوصاً شب هنگام امنیت کافی ندارند. بافت محله سرچشمه، ریزدانه و متراکم است و از پیوستگی کالبدی کاملی برخوردار است. این پیوستگی عمدتاً نتیجه همجواری دانه‌های تشکیل دهنده بافت است که در مواردی بلوک‌هایی با طول و عرض قابل ملاحظه می‌سازد. اما پلان بناها به جهت تامین تهویه طبیعی و ایجاد کوران هوا بصورت آزاد طراحی شده است که حاصل نوع فرهنگ و روابط اجتماعی مردم منطقه و نیز الزامات محیطی و اقلیمی است. یکی از مهمترین نکاتی که در خصوص بافت قدیم گرگان مطرح است، وجود مراکز محلات به‌عنوان نقاط شاخص خاطره انگیز است که ضمناً از عناصر هویت‌بخش محله سرچشمه نیز محسوب می‌شود. مرکز محله سرچشمه برخلاف سایر محلات شهر استرآباد (بافت قدیم امروزی گرگان) میدانهایی است با پلانی نامنظم که در جبهه شمالی آن مصلی قرار گرفته است. این مرکز کانون مذهبی محله بوده و دارای تکلیایی است که در روزهای خاصی از سال فعال است. اما به سبب نبود کاربری‌های جاذب جمعیت و بسته بودن بسیاری از اماکن تجاری محله در ساعاتی از روز، سرزندگی سابق خود را از دست داده است و به پارکینگ ماشین‌ها تبدیل شده است.

نقشه شماره ۱: محدوده بافت قدیم شهر گرگان نقشه شماره ۲: محدوده محله سرچشمه گرگان. منبع: (مهندسین مشاور خودآوند، ۱۳۹۰: ۲۳)

مهم‌ترین پاتوق‌ها و قرارگاه‌های رفتاری ساکنان محسوب می‌شد. متأسفانه امروزه از بین رفتن این عناصر، منجر به کمرنگ شدن خاطرات ساکنان و تعاملات اجتماعی آنان شده است. ازدیگرسو به دلیل عدم وجود فضاهای مکث و توقف، نبود مبلمان شهری مناسب و کاهش امنیت پیاده در اثر هجوم وسایل نقلیه موتوری، منازل مسکونی و مغازه‌های خرده فروشی مکان‌های تجمع افراد و قرارگاه سالمندان هستند.

درخت چنار (یکی از کهن‌ترین درختان چنار مراکز محلات شهر استرآباد که در طول تاریخ محل کسب و کار برای کسبه مختلف بوده است. اتاقی به بزرگی سه در چهار در میان این درخت وجود داشته است که شاهد فعالیت‌هایی از جمله ماست بندی، انبار وسایل، قهوه خانه و آرایشگری بوده است و به‌عنوان پاتوق ساکنان به‌شمار می‌رفت)، قنات قدیمی، مصلی، قهوه خانه و تعدادی از ابنیه تاریخی، عناصر هویت بخش این مرکز محله در گذشته بوده‌اند که از

تصویر شماره ۲: تصویر هوایی از محوطه امامزاده نور، میراث فرهنگی و خانه باقری (آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان گلستان)

تصویر شماره ۱: پارک اتومبیل‌ها در معابر و فضاهای باز محله (نگارنده)

کرده و کیفیت فضای ساخته شده را برای مخاطب ارتقاء می‌بخشد. ویژگی‌های کالبدی محیط که شامل تعاملات اجتماعی و همچنین معانی هویتی و ذهنیت می‌باشد، بر القاء حس مکان تأثیر گذار است (فلاح و نوحی، ۱۳۹۱: ۳۲۰). بنابراین در حالات روحی و خاطرات هستمند بشری است که «احساس نسبت به مکان» و آنچه به رایج «حس مکان» نامیده می‌شود، شکل می‌گیرد (پورمند و دیگران، ۱۳۸۹: ۸۳). حس مکان، تنها یک راه ساده برای توضیح نحوه ادراک یا دریافت مکان توسط فرد نیست بلکه مفهومی ارزشی و چند بعدی است و به شناسایی نمادین و عاطفی فرد نسبت به مکان مربوط می‌شود (Stefanovic, 1998:31-44).

۲-۲- حس تعلق به مکان

در بسیاری از ادبیات مرتبط با مکان، مفهوم مکان اغلب بر حس تعلق یا وابستگی احساسی به یک مکان تاکید دارد (Knox and Pinch, 2000:6). در واقع احساس تعلق و دلبستگی به مکان، سطح بالاتری از حس مکان است. این حس به گونه‌ای به پیوند میان فرد با مکان منجر می‌شود که انسان خود را جزئی از مکان می‌داند (فلاح، ۱۳۸۵). تعلق به مکان که بر پایه حس مکان به وجود می‌آید فراتر از آگاهی از استقرار در یک مکان است. شخص بر اساس تجربه‌های خود از نشانه‌ها، معانی، عملکردها و شخصیت، نقشی برای مکان در ذهن خود متصور می‌سازد و مکان برای او قابل احترام می‌شود. (Steele, 1981:44) حس تعلق به مکان، یک بعد از کلیت حس مکان و وابستگی مثبت است که بین فرد و مکان ایجاد می‌شود (stedman, 2003:674) و برخاسته از فعالیت‌ها و تعامل‌های بین انسان- مکان و انسان- انسان در یک مکان خاص است. (Altman

این محله دارای بناهای تاریخی و قدیمی بسیاری است و عناصر استرآباد قدیم در کوچه و بناهای آن به وفور یافت می‌شود. از مکان‌های مهم قدیمی که همچنان امروزه مورد استفاده هستند می‌توان به امام-زاده نور، مسجد، تکایا و خانه‌های تاریخی حاوی تاریخ دوران قاجار و مشروطه از جمله خانه باقری‌ها و شیرنگی اشاره نمود. گذرهای بن‌بست موجود در محله سرچشمه مانند بن‌بست موسوم به تقوی و بن‌بست ریحانی از زیباترین و خاطره انگیزترین کوچه‌های بافت قدیم گرگان هستند و به واسطه وجود جداره‌های تاریخی ارزشمند در آن‌ها، میراث مادی و معنوی عظیمی برای ساکنان این شهر به شمار می‌آیند. همچنین پیوندهای سنتی، عادات، باورها و مراسم مذهبی از دیگر عوامل مهم شکل‌دهی به خاطره‌های جمعی شهروندان و به ویژه ساکنان بافت قدیم محسوب می‌گردند که به خصوص در ایام محرم بیشتر به چشم می‌خورد.

۲- مفاهیم، دیدگاه‌ها و مبانی نظری

۲-۱- حس مکان

حس مکان از جمله مفاهیمی است که شناخت بیشتر آن می‌تواند به محققان و برنامه ریزان در زمینه‌های گوناگون یاری رسانده و در نهایت منجر به توسعه محیط شود. حس مکان، به معنای دریافت ویژگی‌های معنایی محیط و شخصیت مکان توسط استفاده کنندگان از محیط می‌باشد. حسی که توسط ادراک ذهنی مردم از محیط و دریافت احساسات آگاهانه یا ناآگاهانه آن‌ها از محیط دریافت شده و استفاده کننده را در ارتباطی تنگاتنگ با محیط قرار می‌دهد. حس مکان موجب ایجاد حس رضایتمندی در استفاده کننده شده و با یادآوری فرهنگ یا تاریخ یک اجتماع و یا تجارب ذهنی گذشته فرد، بر مفهوم هویت تأکید

تئیده «کالبد»، «فعالیت‌ها» و «تصورات» است (همان: ۳۰).

۲-۳-۴-مدل مکان بهزادفر

در این مدل، طراحی تنظیم رابطه بین فضا، توده، ذهن و فعالیت به منظور خلق زیبایی است. در واقع، طراحی باید بتواند از طریق ساماندهی یکپارچه بین مولفه‌های مکان به مطلوبیت، معنی‌داری و کارایی دست پیدا کند. مکان طراحانه نیز واقعیتی است که حداقل یکی از چهار مولفه فضا، توده، ذهن و فعالیت را داشته باشد تا معنادار شود. در واقع، توده یا فضای پر(یا به-طور خاص اعیان)، تصویری عینی از مجموعه احجام صلب و یکپارچه است که فضای خالی را محصور کرده و گاهی نیز به صورت پراکنده توسط آن احاطه می‌شود. از دیگر عناصر شکل دهنده حس مکان، ذهن و تصاویر ذهنی هستند. فضاهای ذهنی می‌توانند باعث خلاقیت شوند. این فضاها وجود خارجی ندارند اما با استفاده از ویژگی‌ها و برداشت اطلاعات فردی یا تصویری که هر فرد ممکن است از آن فضا داشته باشد شناخته و معرفی می‌شود. فضاهای ذهنی بر اساس ادراک و شناخت هر فرد می‌تواند دارای خصوصیات مختلف باشد این خصوصیات مختلف توسط افراد مختلف قابل بحث و بررسی است. این فضاها مطلق نیستند و در موقعیت‌های مختلف و با افراد مختلف می‌تواند به صور متفاوت خلق شوند. فعالیت یا کارکرد در فضای شهری، آخرین عاملی است که در این مدل ارائه می‌گردد. سرزندگی و پویایی یک فضای شهری و در مقابل، ملال انگیز بودن آن، بازتاب شمار نوع فعالیت‌ها و اتفاقاتی است که در فضا رخ می‌دهد. بنابراین برای ایجاد سرزندگی ابتدا باید به شناسایی فعالیت‌ها بپردازیم (بهزادفر، ۱۳۹۲: ۱۰).

and Low, 1992: 28)

۲-۳-مدل‌های مکان از دیدگاه صاحب نظران

۲-۳-۱-مدل مکان رلف

رلف^۶ اعتقاد دارد که یک مکان موقعی فراتر از یک فضاست که واجد^۳ خصوصیت محدوده کالبدی، فعالیت و معنا باشد و در این میان، معنا را جز لاینفک این گروه می‌داند. (Relph, 1976: 34) رلف با بیان ارتباط ادراک با تجربه مکان، اعتقاد دارد که در حس مکان انسان‌ها مفهومی فراتر از خصوصیات کالبدی و عناصر کالبدی در یک مکان را درک می‌کنند و به نوعی پیوستگی و ارتباط ممتد با روح مکان را احساس می‌نمایند. (Cuthbert and Alexander, 2006:55)

۲-۳-۲-مدل مکان جان پانتر

مدل حس مکان «جان پانتر»^۷ را که بر بودن مؤلفه‌های دخیل در خلق حس مکان دلالت دارد می‌توان از روایت‌های فرعی مدل «کانتر»^۸ دانست. براساس مدل جان پانتر سه مؤلفه «کالبد»، «فعالیت» و «معنی» در خلق حس مکان دخیل هستند که به نحو قابل ملاحظه‌ای با سه مؤلفه پیشنهادی کانتر یعنی «کالبد»، «فعالیت‌ها» و «تصورات» تشابه دارند (گلکار ۱۳۸۰: ۳۱).

۲-۳-۳-مدل مکان کانتر

مدل مشهور «دیوید کانتر»، از پیشگامان مطالعات ادراکی معماری و طراحی شهری، را می‌توان از دیگر چارچوب‌های نظری که قادر به تبیین مؤلفه‌های کیفیت طراحی شهری است، محسوب نمود. براساس مدل مزبور، که به مدل «مکان» شهرت دارد، محیط شهری به مثابه یک مکان متشکل از سه بعد در هم

1- Edward Rolf
2 - John Panter
3 - Canter

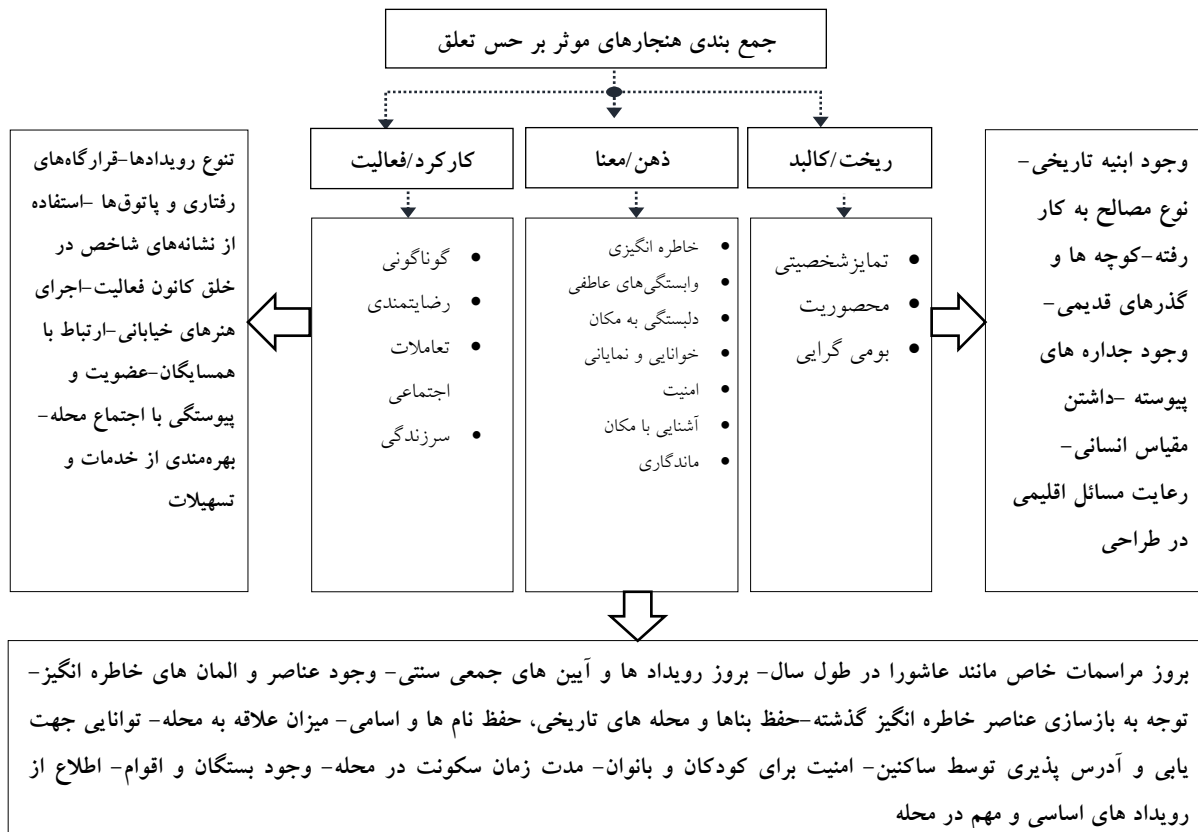
جدول ۱: جمع‌بندی عوامل موثر بر حس تعلق از دیدگاه صاحب‌نظران

درک نمادها و فعالیت‌های روزمره، مدت زمان اقامت، خوانایی، تعامل فرهنگی، عملکردهای ادراکی، جذابیت، خاطرات	رلف، ۱۹۷۶
ویژگی‌های کالبدی، فعالیت‌ها و تصورات	Canter, 1977
ویژگی‌های کالبدی	Riger & Lavrakas, 1981
کالبد	پانتز، ۱۹۹۱
فعالیت	
معنا	
منظر شهری، چشم انداز، نفوذپذیری، شکل ساخت و مبلمان شهری	Altman&Low, 1992
کاربری‌ها، میزان تردد سواره و پیاده، الگوهای رفتاری، محیط مصنوع و خوانایی	
مناسبات فرهنگی، عملکردهای ادراکی و ارزیابی کیفی	
آشنایی با مکان، دلبستگی به مکان، عقاید فرهنگی، فعالیت‌ها، تعاملات و ارتباطات فرهنگی - اجتماعی، ادراک، معانی	برون و پرکینز، ۱۹۹۲
علقه‌های مثبت تجربه شده‌ای است که طی زمان و گاه به صورت ناخودآگاه و بر اساس پیوندهای رفتاری، احساسی و شناختی بین اشخاص و یا گروه‌ها و محیط اجتماعی کالبدی آن‌ها شکل گرفته است.	
پیوندهای اجتماعی	Brocato, 2006
معانی، نمادها، ادراک شخصی، تصورات ذهنی، تجارب، خاطره، سنت، تاریخ، فرهنگ، دلبستگی، عوامل کالبدی شامل متغیرهای فرم و ساماندهی اجزا	فلاح، ۱۳۸۵
تصاویر ذهنی، خاطرات و کالبد فیزیکی	حبیبی، ۱۳۸۷
فضا، توده، ذهن و فعالیت	بهزادفر، ۱۳۹۲

۲-۴- استخراج چهارچوب نظری پژوهش

بررسی ادبیات پیرامون حس تعلق به مکان چنین می‌نماید که اندیشمندان این حوزه از چهارچوب‌های مختلفی این بحث را پی گرفته‌اند و این تفاوت در نگرش، دسته‌بندی‌هایی را در قلمرو حس تعلق می‌طلبد. به این منظور، در این بخش سعی شد که با دیدی جامع، به مساله حس تعلق و ابعاد و زوایای مختلف آن پرداخته شود. لذا با در نظرگیری تمام ابعاد تشکیل دهنده حس تعلق، می‌توان به یک دسته‌بندی کلی‌تر دست یافت. به این منظور با استناد به مدل حس مکان بهزادفر، عوامل موثر بر حس تعلق، در نمودار (۱) ذکر گردید و به تفکیک محتوا در سه دسته ذهن، توده و کارکرد قرار داده شد. بعد فضا که

چهارمین عامل در مدل ذکر شده است و بستر و زمینه‌ای برای رخداد معنا و استقرار توده و جاری شدن فعالیت‌ها فراهم می‌کند به دلیل ماهیت جامع و شمول، از دسته‌بندی مورد نظر حذف گردیده است. لذا روشن است که بعد ذهن، عاملی است که از درون شخص حس تعلق را کنترل کرده و به بعد روانشناسانه ادراک و شناخت مربوط است. همچنین ابعاد توده و کارکرد، عوامل برون فردی هستند که از محیط خارج بر شخص تأثیر می‌گذارند. انجام فعالیت‌ها توسط فرد و سپس رخداد وقایعی که به سبب استمرار حضور و گذشت زمان، در مکان حاصل می‌شود، منجر به شکل‌گیری خاطرات جمعی و حس تعلق می‌شود.

نمودار ۱: مدل نظری پژوهش (منبع: نگارندگان)

۳- تحلیل یافته‌ها

جامعه استفاده می‌شود، اما کاربرد دیگر آزمون T برای تشخیص مطلوبیت و عدم مطلوبیت یک متغیر در یک پدیده است. به طوری که اگر میانگین متغیر از حد معینی بیشتر باشد، متغیر در وضعیت مطلوبی است و در صورتی که میانگین از حد معینی کمتر باشد، آن متغیر در وضعیت مطلوبی قرار ندارد. از آنجایی که شاخص‌های مطرح شده در این تحلیل درصدد شناسایی میزان حس تعلق ساکنان است و ما تنها با یک سری داده مواجه هستیم، لذا مناسب‌ترین آزمون، آزمون T تک نمونه‌ای است و به همین دلیل در تحلیل داده‌های آماری این پژوهش از این آزمون استفاده شده است.

در این بخش از پژوهش بعد از توصیف پاسخ‌های به‌دست‌آمده از جامعه آماری، با توجه به ماهیت هر سوال، از آزمون T تک نمونه‌ای استفاده شده است. غالب سوالات پرسش‌نامه به گونه‌ای طراحی شده است که هر یک از ابعاد مورد بررسی به همراه گویه‌های معرف آن در قالب طیف لیکرت ارائه شده است. بنابراین داده‌های تحلیل از نوع رتبه‌ای هستند و واضح است که داده‌های رتبه‌ای دارای توزیع نرمال نیستند، اما طبق قضیه حد مرکزی اگر نمونه بزرگ باشد، حتی اگر جامعه نرمال نباشد می‌توان از آزمون‌های پارامتریک استفاده نمود. در واقع آزمون T تک نمونه‌ای برای آزمون فرض پیرامون میانگین یک

جدول ۲: نتایج آزمون T تک متغیره و تعیین مطلوبیت سنج‌های پژوهش (منبع: نگارندگان)

وضعیت	فاصله اطمینان ۹۵٪ اختلافات		میانگین اختلافات	سطح معناداری	آماره T	سوالات پژوهش
	حد بالا	حد پایین				
نامطلوب	-0/7173	-1/0427	880000-	0/000	-۱۰ /۷۳۲	قرارگاه‌های رفتاری و پاتوق‌ها
مطلوب	0/8989	0/5611	0/73000	0/000	۸ /۵۷۷	امنیت کافی برای زنان و کودکان
نامطلوب	0/2516	-0/3316	-0/04000	0/016	-0/272	وجود بستگان و اقوام
نامطلوب	0/0476	-0/5876	-0/27000	0/005	-1/687	اطلاع از رویدادهای اساسی و مهم در محله
نامطلوب	-0/3283	-0/6917	-0/51000	0/000	-5/570	بهره مندی از خدمات و تسهیلات
نامطلوب	-0/3904	-0/7696	-0/58000	0/000	-6/071	نشانه‌های شاخص درخلق کانون فعالیت
نامطلوب	-0/3339	-0/7461	-0/54000	0/000	-5/198	توجه به بازسازی عناصر خاطره انگیز گذشته
مطلوب	0/8675	0/4725	0/67000	0/000	6/ 730	وجود عناصر و المان‌های خاطره انگیز
نامطلوب	0/0486	-0/3886	-0/17000	0/026	-1/543	عضویت و پیوستگی با اجتماع محله
مطلوب	0/7599	0/2601	0/51000	0/000	4 /050	میزان علاقه به محله
مطلوب	0/6912	0/1888	0/44000	0/001	3 /476	ارتباط با همسایگان
نامطلوب	-0/3963	-0/8637	-0/63000	0/000	-5/349	مدت زمان سکونت در محله
نامطلوب	-0/8936	-1/2664	-1/08000	0/000	-11/497	اجرای هنرهای خیابانی
مطلوب	-0/2467	-0/6133	-0/43000	0/000	4/654	بروز مراسمات خاص مانند عاشرورا در سال
مطلوب	0/4060	-0/1060	0/15000	0/248	2/ 563	حفظ بناها و محله‌های تاریخی، حفظ نام‌ها
نامطلوب	-0/7896	-1/1904	-0/99000	0/000	-9/802	تنوع رویدادها
مطلوب	0/8015	0/3185	0/56000	0/000	4/ 601	توانایی آدرس‌پذیری توسط ساکنین محله
مطلوب	0/9753	0/5047	0/74000	0/000	6 /240	وجود جداره‌های پیوسته
مطلوب	0/9962	0/5238	0/76000	0/000	6/ 386	داشتن مقیاس انسانی
مطلوب	0/9220	0/4580	0/69000	0/000	5/ 900	رعایت مسائل اقلیمی در طراحی
مطلوب	1/0860	0/6540	0/87000	0/000	7 /992	بروز رویدادها و آیین‌های جمعی سنتی

هنجار، از تکنیک AHP استفاده شده است. از آنجا که هر هنجار با استفاده از سنج‌هایی در محله مورد پرسش قرار گرفته است و بوسیله آزمون T (جدول شماره ۲) وضعیت سنج‌ها مشخص شده است و از سویی دیگر میزان اهمیت سوالات برای هر هنجار برابر نیست، بدین ترتیب برای سوالات مورد نظر در نرم افزار Expert choice توسط خبرگان که جمعی از کارشناسان میراث فرهنگی و اساتید دانشگاه هستند، مقایسه زوجی صورت گرفته و وزن‌دهی شده است. در ساختار سلسه مراتبی مورد نظر، هنجارهایی که تنها امتغیر جهت پاسخگویی داشته‌اند، امتیاز ۱ کسب کرده‌اند و هنجارهایی که با سوالات بیشتر مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند بر طبق ماتریس مقایسات زیر وزن دهی شده‌اند.

طبق جدول شماره ۲ برای تجزیه و تحلیل نتایج جدول سه فرضیه وجود دارد: برای سوالاتی که سطح معناداری آن صفر است، وضعیت سنج مورد نظر شامل ۲ حالت است. اگر T مثبت بود یعنی وضعیت خیلی مطلوب و فراتر از حالت عادی است و اگر منفی بود یعنی وضعیت سنج مورد نظر نامطلوب است و پایین‌تر از حالت عادی قرار دارد. بنابراین با میزان فاصله اطمینان ۹۵ درصد و سطح معنی داری ۰/۰۵ می‌توان بیان کرد وضعیت شاخص مورد نظر مطلوب یا نامطلوب است.

برای سوالاتی که سطح معناداری بیشتر از ۰/۰۵ دارند، وضعیت سنج مورد نظر مطلوب است. برای سوالاتی که سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ دارند، وضعیت سنج مورد نظر نامطلوب است. در ادامه فرآیند جهت کشف میزان مطلوبیت هر

جدول ۳: نحوه وزن دهی سنجها برای هنجار خاطره انگیزی

بروز رویدادها و آیین‌های جمعی سنتی	بروز مراسمات خاص مانند عاشورا در سال	میزان عناصر و المان‌های خاطره انگیز	توجه به بازسازی عناصر خاطره انگیز
۴	۴	۲	توجه به بازسازی عناصر خاطره انگیز
۲	۲		میزان عناصر و المان‌های خاطره انگیز
۱			بروز مراسمات خاص مانند عاشورا در سال
			بروز رویدادها و آیین‌های جمعی سنتی

جدول ۴: نحوه وزن دهی سنجها برای هنجار محصوریت

میزان مقیاس انسانی	وجود جداره‌های پیوسته
۳	وجود جداره‌های پیوسته
	میزان مقیاس انسانی

جدول ۵: نحوه وزن دهی سنجها برای هنجار تعاملات اجتماعی

ارتباط با همسایگان	عضویت و پیوستگی با اجتماع محله
۳	عضویت و پیوستگی با اجتماع محله
	ارتباط با همسایگان

جدول ۶: نحوه وزن دهی سنجها برای هنجار سرزندگی

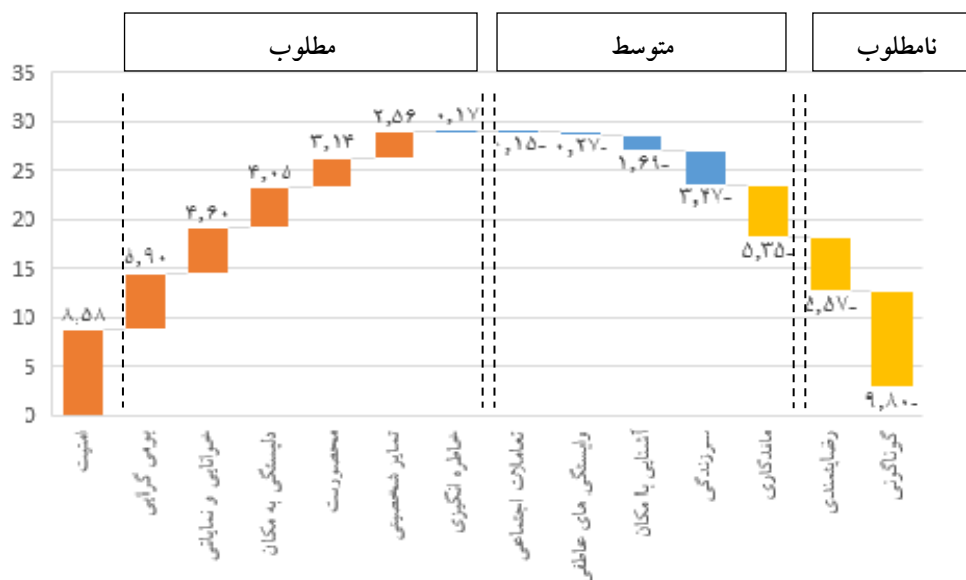
میزان هنرهای خیابانی	استفاده از نشانه‌های شاخص	قرارگاه‌های رفتاری
۳	۴	قرارگاه‌های رفتاری
۲		استفاده از نشانه‌های شاخص
		میزان هنرهای خیابانی

جدول ۷: محاسبه میانگین امتیاز هر هنجار با استفاده از آماره T و AHP (منبع: نگارندگان)

میانگین امتیاز هنجار	AHP*T	AHP	آماره T	سنجه	هنجار	گروه سنجها	گروه کلی
۰/۱۶۵	-۲/۵۹ ۱/۶۸۲ ۰/۵۸ ۰/۹۹	۰/۵۰۰ ۰/۲۵۰ ۰/۱۲۵ ۰/۱۲۵	-۵/۱۹۸ ۶۷۳ 4/654 7/992	توجه به بازسازی عناصر خاطره انگیز گذشته میزان عناصر و المان‌های خاطره انگیز بروز مراسمات خاص مانند عاشورا در سال بروز رویدادها و آیین‌های جمعی سنتی	خاطره انگیزی	حس تعلق	کلی
-۰/۲۷۲	-۰/۲۷۲	۱	-۰/۲۷۲	وجود بستگان و اقوام	وابستگی‌های عاطفی		
۴/۰۵	۴/۰۵	۱	۴/۰۵	میزان علاقه به محله	دلبستگی به مکان		
۴/۶۰۱	۴/۶۰۱	۱	۴/۶۰۱	خوانایی کافی برای یافتن آدرس	خوانایی و نمایانی		
۸/۵۷۷	۸/۵۷۷	۱	۸/۵۷۷	امنیت کافی برای زنان و کودکان	امنیت		
-۵/۳۴۹	-۵/۳۴۹	۱	-۵/۳۴۹	مدت زمان سکونت در محله	ماندگاری		
-۱/۶۸۷	-۱/۶۸۷	۱	-۱/۶۸۷	اطلاع از رویدادهای اساسی محله	آشنایی با مکان		
۲/۵۶۳	۲/۵۶۳	۱	۲/۵۶۳	حفظ بناها و محله‌های تاریخی، نام‌ها	تمایز شخصیتی	کلی	
۱/۱۳۵	۴/۶۸ ۱/۵۹	۰/۷۵ ۰/۲۵	۶/۲۴ ۶/۳۸۶	وجود جداره‌های پیوسته میزان مقیاس انسانی	محصوریت		
۵/۹۰۰	۵/۹۰۰	۱	۵/۹۰۰	میزان رعایت مسائل اقلیمی	بومی گرایی		
-۹/۸۰۲	-۹/۸۰۲	۱	-۹/۸۰۲	تنوع و انعطاف پذیری رویدادها	گونگونگی	کلی	
-۳/۴۷	-۵/۳۶ -۰/۷۵ -۴/۳۱	۰/۵ ۰/۱۲۵ ۰/۳۷۵	-۱۰/۷۳ -۶/۰۷۱ -۱۱/۴۹۷	قرارگاه‌های رفتاری و پاتوق‌ها استفاده از نشانه‌های شاخص میزان هنرهای خیابانی	سرزندگی		
-۰/۱۴۵	-۱/۱۵ ۰/۸۶	۰/۷۵ ۰/۲۵	-۱/۵۴۳ ۳/۴۷۶	عضویت و پیوستگی با اجتماع محله ارتباط با همسایگان	تعاملات اجتماعی		
-۵/۵۷۰	-۵/۵۷۰	۱	-۵/۵۷۰	بهره مندی از خدمات و تسهیلات	رضایتمندی		

در تکنیک سلسله مراتبی را به ترتیب از بالا به پایین نشان می‌دهد. با تقسیم بندی این هنجارها بر اساس طیف لیکرت در سه بازه خوب (۲/۴۳۸_۸/۵۵۸)، متوسط (۲/۴۳۸_۳/۶۸۲-) و بد (۳/۶۸۲_۹/۸۰۲-) مشخص می‌شود که اکثر هنجارها وضعیت متوسطی داشته و در مرحله طراحی نیاز به راهکارهایی جهت تقویت آن‌ها وجود دارد.

جهت بدست آوردن وضعیت هرنجار نیاز است تا امتیاز حاصل از AHP هر سنجه در امتیاز حاصل از آزمون T ضرب شود. در ادامه میانگین حاصلضرب-های بدست آمده هر سنجه حساب شده و امتیاز هنجار مورد نظر در محله بدست آمد. جدول زیر امتیازات حاصل از محاسبات انجام گرفته را به تفکیک هر هنجار نشان می‌دهد:
نمودار زیر امتیازات حاصل از مقایسه زوجی هنجارها

نمودار ۲: وضعیت هنجارهای ارزیابی شده به ترتیب میزان مطلوبیت، منبع: نگارندگان

جدارها و تامين محصوریت فضایی شده و به همین دلیل زمین‌های خالی به چشم نمی‌خورد. بدین وسیله از ایجاد فاصله بین بناها که عمدتاً محل فضاهای جرم خیز است، نیز جلوگیری به عمل آمده است. در مورد هنجار بومی گرایی لازم به ذکر است که بافت محله سرچشمه به صورت پیوسته و درون‌گرا می‌باشد و گسترش آن به صورت ارتفاعی بر بالای طبقه همکف یا در محله حیاط می‌باشد که این امر هم در استفاده از مصالح بومی و هم در پلان و توده گذاری

با نگاه کلی بر امتیازات هنجارهای ابعاد سه گانه ذهن، کارکرد و کالبد به این نتیجه می‌رسیم که محله سرچشمه از نظر ریخت و کالبد وضعیت بهتری نسبت به دو بعد دیگر دارد. بر طبق نمودار هنجار امنیت و گوناگونی به ترتیب در مطلوب ترین و نامطلوب ترین حالت قرار دارند. بالا بودن امتیاز هنجار امنیت ناشی از آن است که به دلیل آنکه از ویژگی‌های محله سرچشمه وجود قطعات ریزدانه در بافت است، همین امر منجر به حفظ پیوستگی

فرهنگی و امامزاده نور در قلب محله، ضمن آدرس پذیر نموده محله و تقویت خوانایی و نمایانی آن، بر ارزش تاریخی و خاطره انگیزی محله نیز افزوده است.

هنجارهای آشنایی با مکان و وابستگی‌های عاطفی نیز از وضعیت متوسطی برخوردارند. این امر به دلیل آن است که بستر نقل و انتقال تاریخ شفاهی و تجارب گذشته مکان برای نسل گذشته و حاضر فراهم نشده است و از طرفی به دلیل کاهش وابستگی‌های عاطفی و مهاجرت بستگان و اقوام افراد به خارج از محله، فرصت آشنایی کافی از پیشینه تاریخی بافت برای اهالی فراهم نشده است. تعاملات اجتماعی نیز از هنجارهایی است که وضعیت نه چندان مساعدی در محله دارد. در حال حاضر به دلایلی نظیر مهاجرت افراد اصیل بافت، ساخت و سازهای جدید، هجوم مهاجران کم درآمد، تغییر سبک زندگی و... از عمق روابط محلی کاسته شده اما به‌طور کامل از بین نرفته است. از دیگر مشکلات موجود در محله عدم سرزندگی کافی و حضور پذیری افراد است. فارغ از ساعات کاری که تردد وسایل نقلیه و حضور کارمندان اداره میراث فرهنگی واقع در ابتدای محله نسبتاً زیاد است، در اوقات عادی حضور افراد در محله کم بوده و پویایی لازم را ندارد. هنجار تمایل به ماندگاری افراد مربوط به بعد معنا در محله وضعیت نامطلوبی داشته است. در واقع یکی از عواملی که حس ماندگاری ادامه سکونت در مکان را در افراد تقویت می‌نماید، نوع مالکیت منزل مسکونی است. همانطور که بیان شد اکثر ساکنان محله اجاره نشین

قطعات آشکار است. به‌گونه‌ای که واحدهای معماری درونگرا بوده و در اکثر آن‌ها حیاط از ۲ تا ۳ جبهه بوسیله بناها محصور شده است و حیاط مرکزی ایجاد نموده است.

هنجار تمایز شخصیتی در محله سرچشمه وضعیت مطلوبی دارد. مطالعات نشان می‌دهد که قدمت زیاد محله سرچشمه، حفظ معماری سنتی محله و وجود ساکنین قدیمی که عمدتاً در خانه‌های پدری خود ساکن هستند، مهمترین وجه تمایز شخصیتی این محله با سایر محلات بافت قدیم است. با این حال در مجموع بافت قدیم گرگان، از نظر مصالح به کار رفته و تزئینات ابنیه نوعی اشتراک وجود دارد که بیانگر پیوستگی و انسجام قوی معماری این بافت کهن است. مجموع این عوامل سبب شده است تا محله به بستری برای زنده کردن خاطرات اهالی تبدیل شده و دلبستگی به مکان در بین آن‌ها بسیار زیاد باشد. اما مصاحبه‌های انجام گرفته از ساکنین جدید و افراد مهاجر غیر بومی نتایج معکوسی را نشان می‌دهد. ساکنینی که مدت زمان کمتری در بافت سکونت دارند و یا به دلایلی نظیر سطح پایین اقتصادی، نزدیکی به محل کار، پایین بودن مبلغ اجاره خانه و... در این محله سکونت گزیده‌اند، دلبستگی کمتری به آن دارند. از ویژگی‌های بارز محله سرچشمه اصالت ساکنان و وجود بناهای تاریخی فراوان مانند خانه باقری، شیرنگی، رضاقلی نژاد و تقوی، امامزاده بی بی سبز، مصلی، مسجد ملاعلی، فاطمیه سرچشمه، چنار و قنات قدیمی، حمام سرچشمه، کوچه‌ها و گذرهای تاریخی در آن است. علاوه بر آن وجود میراث

هستند و سکونت اجباری در این محله به سبب پایین بودن اجاره خانه یا نزدیکی به محل کار به آن‌ها تحمیل شده است. همچنین این محله فاقد هرگونه مبلمان و امکانات رفاهی برای تجمع نوجوانان و جوانان محله است که نارضایتی ساکنان از محله را در پی داشته است. از میان هنجارهای استخراج شده، هنجار گوناگونی کاربری‌ها در بدترین وضعیت به سر می‌برد. در نتیجه فعالیت‌های تجاری در این محله رونق چندانی نداشته و عمدتاً شامل خرده فروشی هستند و این امر موجب می‌شود تا محله از تنوع و گوناگونی کاربری‌ها برخوردار نباشد.

۴- نتیجه گیری

بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که اقدامات بازآفرینی در بسیاری از بافت‌های تاریخی و از جمله شهر گرگان تنها محدود به مرمت و بهسازی کالبدی ابنیه بوده و کمتر به مفاهیم ذهنی و کارکردی توجه شده است. در حالی که بر اساس نظریات متخصصان سه عامل توده، کارکرد و ذهن، فضایی را واجد معنا کرده و برای مخاطب تبدیل به مکان می‌نماید. همچنین انجام فعالیت‌ها توسط فرد و سپس رخداد وقایعی که به سبب استمرار حضور و گذشت زمان در مکان حاصل می‌شود، منجر به شکل‌گیری حس تعلق می‌شود. بر این حسب ارزیابی وضع موجود محله سرچشمه حکایت از برخی تغییرات و نابسامانی‌های کیفیات محیطی در محدوده دارد که نه تنها خطری برای بافت قدیم گرگان محسوب می‌شود، که حس تعلق و اثربخشی آنرا نیز تهدید می‌نماید. در این تحقیق، از میان هنجارهای استخراج

شده، امنیت، بومی‌گرایی، خوانایی و نمایانی، دل‌بستگی به مکان، محصوریت و تمایز شخصیتی از وضعیت مطلوبی برخوردارند و به عنوان نکات مثبت و سرمایه‌ای مناسب برای ارتقای کیفی بافت محسوب می‌شوند. لازم به ذکر است از آنجا که در محله سرچشمه اقدامات نوسازی کمتر اتفاق افتاده است، بعد ریخت و وضعیت نسبتاً مطلوبی داشته و کاستی‌های موجود در این زمینه عمدتاً به دلیل تخریب ابنیه واجد ارزش و ساخت و سازهای مغایر با بافت، عدم رعایت تناسبات جداره و کف، عدم وجود نظم در خط آسمان و ... است که با رعایت الگوهای سنتی معماری در ساخت و سازهای جدید، انسجام بدنه‌ها و پیوند کالبد نو و کهنه بافت تقویت خواهد شد. همچنین سه هنجار ماندگاری، گوناگونی و رضایتمندی که مربوط به بعد کارکردی و معنایی هستند در وضعیت بسیار نامطلوبی به سر می‌برند. این نتیجه نشان می‌دهد که در محله سرچشمه اقدامات مدیریت شهری و میراث فرهنگی جهت تقویت حضورپذیری و گوناگونی کاربری‌های محله بسیار ناچیز بوده است و از حداقل امکانات رفاهی از جمله مبلمان شهری و کاربری‌های جاذب جمعیت نیز سهمی نبرده است. همچنین امکانات فراغتی برای تمامی اقشار در این محله بسیار محدود است که نارضایتی ساکنان از خدمات و تسهیلات محله را در پی داشته است. علاوه بر آن به دلیل مهاجرت‌های افراد غیر بومی و جایگزینی آنان با ساکنان اصیل بافت شاهد نداشتن حس تمایل به ماندگاری در افراد هستیم. به گونه‌ای که در صورت مهیا شدن شرایطی

بهبتر برای اغلب ساکنان حاضر به تخلیه منازل تاریخی خود و مهاجرت به نواحی مرفه نشین هستند. انسان‌هایی که دایم در حال جابه‌جایی از مکانی به مکانی دیگرند و شاید آنقدر جابه‌جا می‌شوند و مکان‌های متعدد را تجربه می‌کنند که احساس «لامکانی» می‌کنند. این در حالی است که فضاها و بافت‌های قدیمی شهر همچنان هویت و جذابیت خود را برای شهروندان حفظ کرده‌اند و مظهر نمایش سنت‌ها، آداب و رسوم، نوع معماری و آئین‌های جمعی دیرینه شهر هستند. به همین دلیل ارتقای حس تعلق ساکنان محله سرچشمه بر مبنای پتانسیل‌های موجود در منطقه و همچنین بستر سازی برای ظهور و بروز هنجارهای مترتب بر آن از اهداف کلان مورد توجه بوده است. امید است با اقداماتی نظیر طراحی فضاهای جمعی، زمینه حضور افراد در سطح محله حاصل شده، فرصت تعاملات و واکنش‌های اجتماعی فراهم شده و باعث به وجود آمدن خاطره جمعی مشترک، حس تعلق به فضا و بستر شکل‌گیری بسیاری از عملکردهای پیش‌بینی نشده شود.

۵- ارائه راهکارها

در این قسمت با توجه به ضعیف بودن هنجارهای ذهنی و کارکردی در محله سرچشمه تلاش شده است تا با ارائه راهکارهای طراحانه، در جهت تقویت کاستی‌ها و نقاط ضعف محدوده گامی مفید اتخاذ شود.

در بعد کالبد، وجود تمایزات شخصیتی و نمونه‌های خاص در محله سرچشمه مانند امامزاده نور و بسیاری از بناهای تاریخی قدیمی را می‌توان عامل

شاخص شدن این محله نسبت به سایر محلات دانست. هنجارهای تمایز شخصیتی، بومی‌گرایی و محصوریت پیوند عمیقی با حس تعلق داشته و عاملی بر ایجاد انسجام کالبدی-فضایی در محله است. عمده‌ترین ویژگی کالبدی محله سرچشمه، تلاش در ایجاد فضای انسانی بوده است، مقیاس‌ها، اندازه‌ها، فرم کلی بناها، بازشوها و ... به‌گونه‌ای طراحی می‌شوند که بیانگر این فضا باشند. پیوند بافت قدیم و کالبد معماری آن با فضاهای سبز درون منازل مسکونی از دیگر ویژگی‌های این محله است. متأسفانه در ساخت‌وسازهای جدید شاهد فضاهای مسلط و بناهای سلطه‌گر بی‌آنکه گرایش به ایجاد فضای به یادماندنی داشته باشند، هستیم. در مجموع این هنجارها از طریق خلق فضاهای آئینی (تکایا و محوطه مقابل آن) نقاط نشانه‌ای شاخص و عوامل اقلیمی بر خاطره انگیزی مکان و تقویت حس تعلق ساکنان تاثیر می‌گذارند. لذا اقداماتی نظیر مرمت جداره‌ها و خلق بدنه‌های یکپارچه، تامین آسایش اقلیمی درگذرها و معابر بافت با ایجاد کریدورهای سبز، ایجاد الگوی منظم در خط آسمان ابنیه، رعایت تناسبات انسانی و تامین محصوریت کافی، ایجاد هویت یکپارچه از طریق طراحی و به کارگیری عناصر هماهنگ (کفسازی، جداره سازی، علایم محیطی و غیره) در طول گذرهای ارگانیک ناحیه تاریخی می‌تواند در جهت تقویت این هنجارها موثر واقع شود.

در بعد معنا و ذهن، وجود عناصر نشانه‌ای هویت‌بخش و خاطره انگیز مانند چنار قدیمی در

سرزندگی محیط با استفاده از تکرار متفاوت رویدادها، مراسم و جشن‌ها، به کارگیری آثار هنری هنرمندان بومی منطقه، مشارکت ساکنان محله در اجرای هنرهای محیطی نظیر رنگ آمیزی جداره‌ها، فراهم سازی بستر گفتگوی مابین مسئولان و ساکنان محله و استفاده از ایده‌های مردم جملگی پدیده‌هایی می‌باشند که می‌توانند خاطرات گذشته فضای شهری را برای فرد احیا نمایند و زمینه ارتقای حس تعلق به مکان را در محله فراهم نماید. وقوع رخدادها در محله در دوره زمانی معین و رفتارهای آئینی مانند برگذاری جشن‌ها و مراسمات عاشورا در ذهن شهروندان پیوندی ناگسستنی با مکان ایجاد کرده که از آن به حس تعلق یاد می‌شود. در واقع تکرار این رویدادها می‌تواند سرزندگی محله را تقویت نماید و فضای محله را به بستری پذیرای حضور و فعالیت همگانی اقشار گوناگون تبدیل نماید و به تبع آن حس ماندگاری اهالی محله در بافت ارتقا یابد. همچنین ایجاد فضایی برای به نمایش گذاشتن همبستگی بومی و آیین‌های محلی مفهومی نو از فضای شهری عرضه می‌کند که ضمن پرکردن اوقات فراغت مردم، زمینه ایجاد حس تعلق و یکپارچگی اجتماعی را فراهم می‌سازد.

منابع

امیرکافی، مهدی، فتحی، شکوفه (۱۳۹۰)، بررسی عوامل موثر بر دلبستگی به محله مسکونی (مطالعه موردی: شهر کرمان)، مجله مطالعات اجتماعی ایران، شماره ۱، صص ۵-۴۱.

محله سرچشمه سبب معنابخشی به فضای محلات گشته و ضمن تقویت خوانایی و نمایانی محله، می‌تواند عاملی جهت تقویت حس تعلق به مکان باشد. لذا جهت باززنده سازی خاطرات گذشته می‌توان کاربری سابق واقع در درخت چنار را مجددا دایر نمود و با طراحی حوضچه آب در مرکز محله، ضمن تداعی قنات قدیمی، امکان برقراری تعاملات اجتماعی و جاری شدن حس سرزندگی در محله فراهم شود. پیشنهاد می‌شود تندیس‌هایی از بزرگان محله در مقابل امامزاده نور تعبیه شود تا ضمن معرفی شخصت‌های مهم محله به شهروندان، منجر به تقویت افتخاربه محله در ساکنین شود. همچنین طراحی گذر گردشگری پیاده منطبق بر مسیرهای دسته روی عزاداری بوسیله طراحی مبلمان، کفسازی خاص و... که علاوه بر اتصال عناصر نشانه ای، بتواند باشد زمینه ساز آشنایی سایر شهروندان و گردشگران با آداب و رسوم بومی منطقه باشد، نیز در تقویت تصویرذهنی ساکنان از محله خویش تاثیرگذار است. ضمناً توصیه می‌شود با مرمت ابنیه تاریخی توسط نهادهای مسئول مانند میراث فرهنگی و ارائه وام به اهالی، انگیزه ساکنان برای حفظ منازل باارزش خود بیشتر شود تا در نهایت با بهبود مجموع این عوامل، رضایتمندی سکوتی در اهالی تقویت شود و تمایل به ماندن در محله در میان ساکنان افزایش یابد.

کارکرد و فعالیت در محیط، بعد دیگری از حس مکان را تشکیل می‌دهد که می‌تواند بار خاطره‌ای داشته باشد. به طور مثال فعالیت‌هایی نظیر استفاده از هنرهای محیطی (نقاشی‌های دیواری، پرتره‌ها، مجسمه‌ها و ...) متناسب با بافت تاریخی و با تاکید بر بازنمایی آیین‌ها و خاطرات جمعی شهروندان، ایجاد

فلاح، محمدصادق، (۱۳۸۴)، نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۲، صص ۳۵-۴۲

فلاح، محمدصادق، نوحی، سمیرا، (۱۳۹۱)، ماهیت نشانه‌ها و نقش آن در ارتقای حس مکان فضای معماری، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۱، شماره ۲۵، صص ۱۷-۱۷.

قاسمی، مروارید، (۱۳۸۳)، اهل کجا هستیم (هویت بخشی به بافت‌های مسکونی)، چاپ اول، انتشارات روزنه، تهران
گلکار، کوروش، (۱۳۸۰)، مولفه‌های سازنده کیفیت طراحی شهری، مجله صفا، شماره ۳۲، صص ۳۸-۶۵.

معلمی، محسن، (۱۳۸۶)، هویت شهری، هویت مسکونی، مفاهیم گذشته امروزی، ماهنامه راه و ساختمان، شماره ۴۸، صص ۹۰-۱۰۰
مظلومی، مازیار، (۱۳۸۹)، تأثیرپذیری ابعاد حس مکان از ادراکات ذهنی در محله‌های مسکونی شهری، مجله پژوهش و برنامه ریزی شهری، شماره سوم، صص ۱۳۱-۱۵۰

مومنی، مهدی، بیک محمدی، حسن، مهدی زاده، زهره، (۱۳۸۹)، تحلیلی بر طرح‌های احیا و نوسازی بافت‌های فرسوده، نمونه موردی محله جویباره اصفهان، مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، شماره ۷، صص ۳۱-۵۲
مهندسین مشاور خودآوند، (۱۳۹۰)، طرح بهسازی و نوسازی بافت فرسوده شهرگرگان

بهبزادفر، مصطفی، (۱۳۹۲)، جزوه کلاسی درس مبانی طراحی شهری، تهران: دانشگاه علم و صنعت.

پورمند، حسنعلی، محمودی نژاد، هادی، رنج آزمای، آذری محمد، (۱۳۸۹)، مفهوم مکان و تصویر ذهنی و مراتب آن در شهرسازی ازدیدگاه کریستین نوربری شولتزدروویکرد پدیدارشناسی، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۲۶، صص ۷۹-۹۲

حبیبی، رعنا، (۱۳۸۷)، تصویرهای ذهنی و مفهوم مکان، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۳۵، صص ۳۹-۵۰

رضازاده، راضیه، (۱۳۸۵)، رویکردی روانشناسانه و جامعه‌شناسانه به هویت مکانی در شهرهای جدید، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی، چاپ اول، انتشارات شرکت عمران شهرهای جدید، تهران

شماعی، علی، پوراحمد، احمد، (۱۳۸۲)، بهسازی و نوسازی شهری از دید علم جغرافیا، دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ

شایان، حمیدرضا، کامل‌نیا، حامد، (۱۳۸۹)، بررسی نقش و جایگاه معیارهای اجتماعی در تحقق پذیری مرمت بافت‌های فرسوده شهری، آبادی، شماره ۶۷، صص ۱۸-۲۳

فلاح، محمدصادق، (۱۳۸۵)، مفهوم حس مکان و عوامل شکل دهنده آن، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۶، صص ۵۷-۶۶.

مرادقلی، سکینه، (۱۳۹۲)، برنامه ریزی راهبردی و نقش آن در نوسازی و بهسازی بافت‌های فرسوده شهری (نمونه موردی: زابل). پایان نامه کارشناسی ارشد

- Altman, I., and Setha Low, 1992, Place attachment, New York, Plenum Press
- Brocato, Elisabeth deanne, 2006, place attachment: An investigation of environment and out comes in a service context., Dissertation Proposal Presented to the Faculty of the Graduate School of The University of Texas at Arlington in Partial Fulfillment of the Requirements for the eDegree of.
- Cuthbert, R., and Alexander, 2006, The Form Of Cities, Blackwell publishingv, Australasia
- Knox, P, and S Pinch, 2000, Urban Social Geography: An Introduction, Prentice Hall, Harlow.
- Kyle, G. , A. Graefe and R. Manning, 2005, Testing the Dimensionality of Place Attachment in Recreational Settings. Environment & Behavior, No.37, pp153-177
- Relph, E, 1976, Place and Placelessness. Pion, London.
- Riger, S, and Paul L, 1981, Communities: patterns of attachment and social interaction in urban neighborhoods, American Journal of Community Psychology, pp55-66.
- Shamai, S, 1991, sence of Place: An Empirical measurement, Geforum, No.22, pp347-358.
- Stedman, R. C., 2003. Is It Really A Social Construction? The Contribution of Physical Environment to Sense of Place, Society and Natural Resources, No.160, pp671-685.
- Steele, F, 1981, The sense of place, CBI Publishing Company, Boston
- Stefanovic, I, 2004, Speaking of Place: In Dialogue with Maplas, Environmental & Architectural Phenomenology, No.2, pp31-44.